

QO‘QON XONLIGIDA MA‘NAVIY VA MADANIY HAYOT.

SPIRITUAL AND CULTURAL LIFE IN THE KOKAN KHANATE.

ДУХОВНАЯ И КУЛЬТУРНАЯ ЖИЗНЬ В КОКАНСКОМ ХАНСТВЕ.

Mo‘sajonova Feruzabonu Abdusamad qizi

“University of Business and Science” “Ijtimoiy gumanitar fanlar fakulteti” tarix yo‘nalishi talabasi.

e-mail: feruzabonumosajonova@gmail.com

Tel: +998 880400825

Anotatsiya.

Ushbu ilmiy maqolada O‘rta Osiyo xonliklaridan biri bo‘lgan Qo‘qon xonligining ma‘naviy va madaniy hayoti, xonlik davridagi ta‘lim, ilm-fan taraqqiyoti, adabiyot va san‘ati, me‘morchiligi kabi muhim masalalarga e‘tibor qaratilgan.

Abstract.

This scientific article focuses on important issues such as the spiritual and cultural life of the Kokand Khanate, one of the Central Asian khanates, education during the khanate, the development of science, literature and art, and architecture.

Аннотация.

В данной научной статье рассматриваются такие важные вопросы, как духовная и культурная жизнь Кокандского ханства, одного из ханств Средней Азии, образование в период ханства, развитие науки, литературы и искусства, архитектуры.

Kalit so‘zlar.

Ma‘naviyat, madaniyat, ta‘lim, adabiyot, san‘at, me‘morchilik, madrasalar, maktablar, tariqat, mudarrislar.

Keywords.

Spirituality, culture, education, literature, art, architecture, madrasas, schools, tariqat, mudarris.

Ключевые слова.

Духовность, культура, образование, литература, искусство, архитектура, медресе, школы, тарикат, мудррис.

Qo‘qon xonligida ilmiy, madaniy-adabiyot muhitning shakllanishi va rivojlanishida bevosita maktab va madrasalarning o‘rni ahamiyatga molikdir. Ular xalqni ma‘rifatli qilish, an‘naviy ta‘limni va madaniy-ma‘naviy hayotni yuksaltirishda katta rol o‘ynagan. So‘nggi O‘rta asrlarga kelib O‘rta Osiyoning deyarli barcha hududlaridagi ilm-fan, ta‘lim va ma‘rifat sohalarida diniy ta‘limotlar hukmronlik qila boshlagan. Boshlang‘ich maktablarda ham, madrasalarda ham asosiy e‘tibor diniy ta‘limga qaratilgan. Diniy fanlarni o‘qitish madrasalarning asosiy vazifasi hisoblanib, dunyoviy fanlar, ayniqsa tabiiy fanlar taraqqiyotida bir muncha turg‘unlik kuzatiladi[1,23-25]. Madaniy hayotda yuzaga kelgan bunday vaziyat Qo‘qon xonligidagi ilm-fanning ahvoliga, ayniqsa, bu soha rivojining biryoqlamalik xususiyatiga sabab bo‘lgan edi. Bu davrda aniq va tabiiy fanlarning xo‘jalik va maishiy hayotda, ya‘ni amaliyotda qo‘llaniladigan sohalariga e‘tibor qaratilgan. Toshkentlik Muhammad Solih (Qoraxo‘ja eshon domla) o‘lkashunos-geograf, tabiatshunos-

zoolog sifatida ijod qilgan. U o'zining- Tarixi jadidai Toshkant-(Toshkentning yangi tarixi) asarida Toshkent shahri va vohasining geografiyasi, toponomikasi, o'simlik olamini yoritgan. Qo'qon xonligida ta'lim maktablar, madrasalar va qo'rixonalardan iborat bo'lgan. Maktablar, asosan, masjidlar qoshida hamda ruhoniylar va boylarning uylarida tashkil etilgan. Odatda, maktablarda o'quvchilarning soni qishloq maktablariga nisbatan ko'proq edi. O'quvchilar yaxshi yoritilmagan xonalarda sholcha va bo'yalarda o'tirib o'qiganlar. Y.Qosimov maktablarda ta'lim uch bosqichda olib borilganligi haqida ma'lumot bergan: „... ta'limning birinchi bosqichida arab alifbosi o'rgatilgan, ikkinchi bosqichda “Haftiylik” (arab tilida)ni hijjalab o'qiganlar. Uchinchi bosqichda esa “Chorkitob” o'qilgan. Unda Hofiz, So'fi Olloyor, Fuzuliy, Ahmad Yassaviy va boshqalarning asarlari (she'rlari) o'qitilgan”[2,17-19]. Bundan tashqari, arifmetika, namoz o'qish qoidalar ham o'rgatilgan. Qiz bolalar esa maktabdor boylar va ruhoniylarning uylarida tashkil etilgan maktablarda o'qitilgan. Maktablardan tashqari ko'zi ojiz bolalar uchun alohida qo'rixonalar tashkil etilgan. Qorixonada ta'lim olgan bolalar Qur'onni yod olganlar. Maktabni tamomlagan bolalar madrasada o'qishni davom ettirganlar va tabiiyki, bunday imkoniyatga faqatgina boylar va ruhoniylarning bolalari ega bo'lganlar. Madrasada arab, fors va turkiy til mukammal o'rgatilgan. Tabobat, matematika, geometriya, adabiyot, falsafa, mantiq, tarix, geografiya kabi fanlar o'qitilgan. Qur'onni o'qish uslublari, qiroat va tavsifga hamda fiqh ilmiga katta e'tibor qaratilgan[3,95-96]. Madrasada o'qish adno (boshlang'ich), avsat (o'rta) va a'lo (yuqori) deb nomlangan uch bosqichda bo'lgan va har bosqich o'rtacha 3-4 yil davom etgan. Talabalar imkoni boricha juma namozida (ayniqsa jome' masjidida) bo'lishga harakat qilganlar. Namozdan so'ng Qur'on va shariat qonunlari borasida bahs munozaralar bo'lgan. Bu talablar uchun o'z bilimlarini oshirishda foydali bo'lsa, ikkinchi tomondan ularning o'zlari ham shu munozaralarda qatnashishlari va yirik amaldorlar, ruhoniylar, mulkdorlar hamda olimlarning nazariga tushishga imkon ham edi. Madrasani tamomlagan talabalar davlat ishlarida turli mansablarda, maktab va madrasalarda ish bilan ta'minlangan. Ayrim bitiruvchilar turli sohalarda ilmiy tadqiqot ishlarini olib borganlar, ayrimlari esa Buxoro, Samarqand kabi shaharlardagi nufuzli madrasalarda o'qishni davom ettirganlar. Xonliklar davrida, xususan, Qo'qon xonligida madaniyat haqida so'z yuritilganda, avvalo, islom diniga to'xtalib o'tish kerak. Chunki, Mavarounnahrda Naqshbandiya, Kubroviya va Yassaviya tariqatlarining vujudga kelishi hamda rivojlantirishi xonliklar davri madaniyatiga ham ta'sir ko'rsatgan.

Tariqat insonning islom diniga munosabatini yanada chuqurlashtirgan. Undagi tenglik, bag'rikenglik, birodarlik, mehnatkashlik, poklik kabi g'oyalar barcha tabaqalar orasida jamiyatga munosabatni o'zgartirmoqda edi. Tariqat vakillari xonlikda endigina ko'chmanchilar hamda o'rtoqlasha boshlagan yarim ko'chmanchilar orasida islom dinining keng va chuqur kirib borishiga yordam bergan. Natijada, o'troq va ko'chmanchi aholi o'rtasidagi munosabatlarga ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Tipik feodal davlat bo'lgan Qo'qon xonligida kambag'al tabaqa vakillari tenglik va birodarlik targ'ib etilayotgan tariqatdagina katta

obro' e'tiborga ega bo'lishi mumkin edi. Shuning uchun shayxlarning muridlari va tariqatni qo'llab quvvatlovchilar ko'p bo'lgan[4,45-49].

Qo'qon xonligida Naqshbandiya tariqati vakillaridan biri Mahdumi A'zamning obro'si yuqori bo'lgan. Asl nomi Shayx Sayiid Ahmad Xo'jagon Kosoniy (1461-1542) bo'lgan shaxs XVI asr boshlarida Farg'ona vodiysining Kosonsoy hududida tug'ilgan, o'z davrining tasavvufiy olimlari Muhammad Qozi, Xo'ja Ahror Valilardan naqshbandiylik g'oyalarini o'rgangan.

Mahdumi A'zam avlodlarining ta'siri Qo'qonda ham katta edi. Ma'sumxon To'ra bobolari kabi xonlikdagi eng obro'li shaxslardan biri bo'lgan. U Olimxon va Umarxon davrida shayxulislom lavozimini egallagan bo'lib, saroyda xon maslahatchisi hisoblangan. Tariqat Qo'qon xonligida ruhoniylar va siyosiy hokimiyat vakillari, hukmron va kambag'al tabaqa, o'troq va ko'chmanchi aholi o'rtasida aloqalarni mustahkamlashga o'z hissasini qo'shgan. Ijtimoiy tizim sifatida shakllangan tariqat jamiyatning barcha a'zolari uchun majburiy bo'lgan shaxsiy va ommaviy axloq hamda diniy me'yorlarni shakllatirgan[5,27-28].

O'rta Osiyo xalqlari tarixida ijtimoiy fanlar, shu jumladan, tarix fani ham doimo muhim o'rin egallab kelgan. Qo'qon xonligi davrida yirik tarixchilar yetishib chiqqanligi tarixnavislik sohasida sezilarli darajada muvaffaqiyatlarga erishilganligini ko'rish mumkin. Junayid Mulloning "Tarixi Jahonnomayi", Fazliy Namangoniyning "Majmuat ut-shuaro", "Shoxnoma", "Umarnoma", "Zafarnoma", Hakimxon To'raning "Muntaxab at-tavorix", Buxoriyning "Buxoro, Xo'kand va Qoshg'arda ba'zi bir hodisotlar", Shavqiy Namangoniyning "Jome' ul-havodis", "Tarixi Ho'kand", "Pandnomai Xudoyorxon" kabi asarlar tariximizni o'rganishda muhim manbalar hisoblanadi.

Qo'qon xonligida adabiyot va san'at. Qo'qon xonligi davrida o'zbek adabiyotining rivojlanishiga hissa qo'shgan iste'dodli yozuvchilar, shoir va shoirlar yetishib chiqqan. Oqibatda, tariximizda mashhur bo'lgan Qo'qon adabiy muhiti vujudga kelgan. Adabiyotning rivoj topishiga Akmal, Amiriy, Boqixonto'ra, Gulxaniy, Zavqiy, Mahmur, Muqimiy, Mushrif, Muhsiniy, Nasimiy, Nizomiy, Nodir, Sadoiy, Umidiy, Furqat, Shuhrat kabi iste'dodli shoirlar hamda Anbar Otin, Baxriy Otin, Zebiniso, Nodira, Saidabonu, Uvaysiy, Xayriniso kabi shoirlar katta hissa qo'shganlar. Qo'qon xonligi madaniy hayotida adabiyotning o'rni ayniqsa yuqori edi. Shuning uchun adabiyot rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan. Qo'qon adabiy muhitining shakllanishi xonlikda madaniyat taraqqiyotini belgilovchi muhim mezon bo'ldi. Iste'dodli shoir va shoirlar, yozuvchilar ya'ni o'z ilmining ustalari shakllangan. Qo'qon adabiy muhitining o'ziga hos xususiyati- uning vakillari ikki yo'nalishda ijod qilganliklaridadir. Birinchi yo'nalishga mansub ijodkorlar saroy shoirlari bo'lib, ularning asarlarida boy tabaqa vakillari madh etilgan. Ikkinchi yo'nalishga mansub ijodkorlarning asarlarida esa, xalq orzu umidlari, intilishlari, dard-u-hasratlari o'z ifodasini topgan. Ikki yo'nalish vakillarining ham umumiy jihati mavjud bo'lib, bu ularning asarlarida Vatan timsoli, unga muhabbat hissining ilgari surilganidadir.

O'zbek milliy madaniyati markazlaridan yana bir bu Qo'qon shahri edi. XVIII-XIX asrning ikkinchi yarmi va XVIII asr boshlarida yashab ijod qilgan iste'dodli va isyonkor shoir **Boborahim Mashrab** (1640- 1711) dir. U Namanganda tug'ilgan. Yetti yoshida mashhur shayx Mullo Bozor Oxund qo'lida ta'lim olib xat-savodini chiqargan. Shoir Mashrab ijodini o'rganishda Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan boshqa bir qator manbalar , jumladan, "Tazkirai fahmiy", " Muntahab at-tavorix" va Mashrab zamondoshi , u bilan birga bo'lgan Is'hoq Bog'istoniyning "Tazkirai qalandaron" asari g'oyatda qimmatlidir.

Shoir Mahmud(XVIII asr oxiri – 1844) . U o'z davrining yirik satirik shoiri edi. Ziyoli oilasidan bo'lgan Mahmurning otasi Mulla Shermuhammad madrasada mudarrislik qilgan. Akmal taxallusi bilan she'rlar yozib, ijodiy ish bilan shug'ullangan. Mahmurning asl ismi Mahmuddir. Mahmud shoirlik taxallusidir. U otasi dars beradigan Mir madrasasida tahsil ko'rgan.Undagi qobiliyatni sezgan saroy ahllari Mahmudni saroy shoiriga aylantirishga harakat qiladilar. Mahmud saroyda askar bo'lib xizmat qilish bilan birga ijodiy faoliyatni ham davom ettiradi. Saroy shoirlari uni masxaralab, ustidan kular edilar. U saroy shoirlari bilan kelisholmasdan saroyini tark etadi. U umrining oxirigacha qashshoqlik va muhtojlikda Hapalak qishlog'ida yashadi. 1844-yilda xor – zorlikda vafot etdi. Uning " Hapalak" she'ri shoir ijodining yuksak pog'onasi bo'lib, unga katta obro' e'tibor keltirdi[5,63-66].

Gulxaniy. Asl ismi Muhammad Sharif bo'lgan Gulxaniy XVIII asrning oxiri, XIX asrning boshlarida yashab ijod qilgan. U taxminan 1770-yillarda Darvozda (hozirgi Tojikistonning Tavildara va Qal'ai xum tumanlari) kambag'al oilada tavallud topgan. Gulxaniy Qo'qon xoni Olimxon saroyida bo'lsada, og'ir iqtisodiy sharoitda edi. Shu tariqa u XIX asrning birinchi yarmida qashshoqlik va muhtojlikda bu dunyoni tark etadi. Gulxaniyga katta hurmat va obro' keltirgan asar so'zsiz "Zarbulmasal"dir.

Zinnat shoir (a), davlat arbobi, dodhoh. V. P. Nalivkin va M. S. Nalivkinalar "Ocherki bita jenshin osedlogo tuzemnogo neseleniya Fergani" nomli kitobida "Qo'qonda ikkita shoira yashagan, birining taxallusi Zinnat, ikkinchisi esa Mahzuna taxallusli . Ishontirib aytmoqdalarki , ulardan biri esa ochiq yuz bilan erkaklarcha kiyinib xon saroyiga kelar ekan va uning dodhoh unvoni ham bo'lgan. Ikkalasi ham g'azallari Umarxonniki singari "Majmuat ush-shuaro nomli she'rlari to'plamiga kiritilgan deb yozilgan .

Qo'qon xonligi tarixiga hozircha ma'lum bo'lgan ayol dodhohlardan faqat Qurbonjon dodhohi (1811_1907) bilamiz. Ammo, Umarxon davrida tuzilgan "Majmuat ush – shuaro " nomli to'plamga uning g'azali kiritilganligini e'tiborga olsak, u mahalda Qurbonjon yosh qizcha bo'lgan edi. Zinnat kim bo'lishidan qat'iy nazar, uning yozgan she'rlari va g'azallari mazmundor va yetuk bo'lgan. Ushbu satrlar mualliflaridan birining shaxsiy kutubxonasida bir qo'lyozma bayoz kitob bor. Unga Zinnatning " Bahru odobi... " so'zlari bilan boshlangan she'ri kiritilgan [6,97-99].

Mohzoda Begim(XIX asr) - o'zbek shoirasi . Uning yashagan davri va tarjimai holiga oid ma'lumotlar kam saqlangan. Mohizoda Begimning "Jahon

xitob” deb ataluvchi she’ri qo‘qonlik ma’rifatparvar shoir Ibrohim Davron (1874-1922) bostirib chiqargan “Ashori nisvon” (“Ayollarning she’rlari “ , O‘zRFA Sharqshunoslik instituti, inv.N° 16704) kitobiga kiritilgan. Shoir bu she’rida o‘z davridagi xotin- qizlarning ayanchli qismati, ularning huquqsizligi va mudhish hayotini tasvirlab , o‘zi yashayotgan tuzumning adolatsizligidan shikoyat qiladi.

Mahzuna. Mehribon mulla Boshmon qizi (XIX asr) -o‘zbek shoirasi . Uning hayoti va faoliyati haqida to‘la ma’lumot yo‘q. Mahzunaning devoni haqida ma’lumotlar mavjud bo‘lsada, hali bu devon topilmagan.

Jahon otin Uvaysiy (1778-1845). Jahon otin Marg‘ilon shahrining Childurtaron mahallasida tavallud topgan. Oilasi o‘zbek davrining ilg‘or va ma’rifatli oilalaridan biri bo‘lgan . Otasi o‘zbek va tojik tillarida ijod qilgan. Onasi Chinnibibi maktabdor edi. Akasi Oxunjon Hofiz ham o‘z davrining taniqli madaniyat va san’at xodimlaridan hisoblangan. Umarxon Marg‘ilonga hokim bo‘lgan (1806- 1807) kezlarda Uvaysiy el o‘rtasida nomdor shoir sifatida tanilgan. Tadqiqotchilarning fikricha, Qo‘qon xonligidagi adabiy muhit va ma’naviy hayotni shakillantirishda temuriylar davriga taqlid yaqqol ko‘zga tashlanadi. Buni hukmdor Umarxon davrida shakllangan, uning boshchilida faoliyat ko‘rsatgan adabiy muhit va adabiyot namoyandalari misolida, yaratilgan asarlarning shakli va janrida ko‘rish mumkin. Madaniy hayot va adabiy muhitga ham ming sulolasini ulug‘lashga intilish ustunlik qildi. Qo‘qon xonligida teatr san’atining qiziqchilik , masxarabozlik, askiya, qo‘g‘irchoq teatri kabi turlari keng rivojlangan. Sahnalashtirilgan ko‘rinishlar aholiga zavq berishdan tashqari, jamiyatda mavjud bo‘lgan kirdiklarni ochish uchun ham qo‘llanilgan[7,65-67]. Ayniqsa, XIX asrda Zokirjon, Zokir eshon, Matxoliq qiziq, Sa‘di Maxsum kabi taniqli aktyorlar yetishib chiqqan. Bundan tashqari, xonlikda dorbozlik, akrobatika, ot o‘yin kabi mahalliy aholi qadrlaydigan san’at turlari bor edi.

XIX asrning ikkinchi yarmida, ya’ni Xudoyorxon xonlik qilgan davrda, ayniqsa, Qo‘qon teatr san’ati yanada gurkirab o‘sdi va rivojlandi.

San’atning ayniqsa, teatr san’atining insonlarga ko‘rsatadigan ta’sir kuchi va tarbiyaviy ahamiyati katta ekanligi chuqur anglab yetgan Xudoyorxon, o‘z xursandchiligi, ayshu-ishrati ayni zamonda g‘oyaviy maqsadlarini ko‘zlab , saroy- teatr san’atini har tomonlama o‘stirish va rivojlantirishga katta ahamiyat bergan.

Shu maqsadda Xudoyorxon xalq ichida tanilgan va shuhrat qozongan san’atkorlarni saroyga to‘plab , ulardan o‘z maqsadlari yo‘lida keng va unumli foydalanib kelgan.

Saroy truppasi tarkibida xalq teatri va dramaturgiyasi namoyondalari , Bidyorshum truppa rahbari, mashhur aktyor Zokir eshon, iste’dodli san’atkorlardan Rizo qiziq, Sa‘di Maxsum , Normat qiziq, el-u xalq orasida tanilgan va shuhrat qozongan zamonaning san’atkorlari yetishib chiqqan va ijod qilgan edilar.

Truppaning repertuari asosan, ularning o‘zlari tomonidan ijod qilinib yaratilgan va ijro etilgan. “Mudarris ”, “Avliyo”, “Xon hajvi”, “Zarkokil”,

“Qalandarlik”, “Darbozlik”, “Kelin tushurdi”, “Qozi”, “Sudxo‘r”, kabi 200 ga yaqin turli janr va hajmdagi pe’sa, aytishuv, muqallidlardan iborat bo‘lgan va tarkib topgan[8,48-49].

Xudoyorxon saroyida tarkib topgan va rivojlangan. Bu an’anaviy yoki qadimiy xalq teatri, uning tomoshalari hamda repertuari haqida yozuvchi Abdulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon” romani va shu roman asosida O‘zbekiston kinostudiyasi tomonidan yaratilgan shu nomli badiiy filmda aniq va qimmatli ma’lumotlar berilgan.

XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston o‘lkasida yuz bergan siyosiy voqealar o‘zgarishlar, chor Rossiyasining Markaziy Osiyoni bosib olishi 1896 yilga kelib, Qo‘qonda Xudoyorxon xonligining tugatilishi, shundan so‘ng Turkistonga ruslarning bostirib kirishi, ularning o‘z mavqeini mustahkamlash siyosatlarini o‘tkazish maqsadida hamma yerda bo‘lganidek, Qo‘qonda ham xalqimizning ko‘p asrlik milliy madaniyati, ma’naviyati va madaniyati o‘rniga, o‘z madaniyati va ma’naviyatini o‘rnatish harakati yuz berdi.

Shuni e’tirof etish lozimki, albatta bunday harakatlarning salbiy oqibatlari bilan birga ijobiy tomonlari ham bo‘lgan. Uning Turkiston xalqlari orasida madaniy, ma’rifiy taraqqiyotini tezlashtirish, ma’naviy, badiiy va estetik tushunchasini rivojlantirish, hamda o‘stirish yo‘lidagi roli va ahamiyati katta bo‘lgan.

Buning oqibatida Qo‘qon xonligi tugatilgandan so‘ng shaharda birinchi bor Ovrupa tipidagi musiqiy drama tashkil qilinib, unga 1876 yilgacha Qo‘qon saroy truppasida ishlab, ijod qilib kelgan Ro‘ziyov Nazarmat o‘g‘li rahbar etib tayinlandi va uning rahbarligi 1915 yilgacha davom etdi.

Asrlar davomida an’anaviy yoki qadimiy xalq teatrlarining chiqishlari va tomoshalari asosan shahardagi ochiq maydonlarda va saylgohlarda tashkil qilingan. 1878 yilda Qo‘qonda ham klub tipidagi “Voyennoy sabraniy” qurib bitkazilib, uning sahnasida dastlab shahar harbiy gornizonning askarlari, shuningdek, rus va mahalliy xalq kishilarida tarkib topgan shahar aholisi havaskor aholiga o‘z tomoshalarini ko‘rsata boshlaganlar.

Shundan so‘ng shahar dumasi tomonida 1880-yilning boshlarida teatr san’ati uchun mo‘ljallangan maxsus “Obshestvennoy sobraniy” binosini qurish ishlari boshlanib ketib bu bino, 1880-yilning o‘rtalarida bitkazilib ishga tushirildi.

Qo‘qon xonligida adabiyot va san’at o‘z navbatida xattotlikning rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatgan. Shoirlar, yozuvchilar, miniaturachilar ijodlari o‘ziga xos xattotlik maktabining vujudga kelishiga sabab bo‘ldi.

Qo‘qon xonligi davrida me’morchilik. Qo‘qon xonligi davrida me’morchilik san’ati rivojlangan. Madrasa, masjid, maqbara, karvonsaroy, hammom kabi imoratlar qurilishida Turkiston me’morchiligiga xos uslublardan foydalanilgan bo‘lsa-da, ayrim o‘ziga xos xususiyatlari mavjud edi. Bu mahalliy sharoit, qurilish materiallari, qolaversa, urf-odatlar ta’sirida kelib chiqqan. Masalan Qo‘qonda barpo etilgan jome’ masjidi haqida, bir tomonga uzun cho‘zilgan, ustunlari ko‘p va baland joylashgan ayvonli, yarim yopiq, derazalari kam, ya’ni Farg‘ona vodiysiga xos uslubda qurilgan, deb yoziladi.

Qo‘qon xonligida bunyod etilgan eng yirik inshootlar qatoriga shahar devori va xon o‘rdasini kiritish mumkin. Shaharning ajralmas qismi bo‘lgan, muhim me‘moriy yodgorliklar hisoblangan shahar devori hozirgi kungacha saqlanib qolmagan. Shahar devori haqida Qo‘qonda bo‘lgan F.Nazarov, I.Potantin, A.Xoroshxin kabi rus elchilarining esdaliklaridan ma‘lumot olish mumkin. Hozirgi kungacha saqlanib qolgan Xudoyorxon o‘rdasi XIX asrga oid bo‘lgan muhim me‘moriy obida hisoblanadi. O‘rdaning qurilishida Mir Ubaydulla usta, Usta Soli hoji, Mullo Suyarqul, Fozilxo‘ja, Usta Sofi Yo‘ldosh kabi qo‘qonlik yoki boshqa hududlardan taklif etilgan usta hamda naqqoshlar bilan minglab xonlik aholisi vakillari ishtirok etganlar.

Xonlikning Qo‘qon , Marg‘ilon, Andijon, Namangan, O‘sh, Xo‘jand kabi yirik shaharlarida yuzlab madrasalar qurilgan. H. Bobobekov “Qo‘qon tarixi” asarida madrasalarning bir nechtasiga ta‘rif bergan. Norbo‘tabiy madrasasi, Madalixon madrasasi, Hazrat Kalon Sohib madrasasi, Madrasai Oliy, Madrasai Hokim oyim, Madrasai Kamol qozi, Madrasai Tunqator, Madrasai Haqquli mingboshi, Mohlaroyim madrasasi kabilar shular jumlasidandir. Madrasalarning ayrimlarigina hozirgi kungacha saqlanib qolgan[7,124-125].

Xonlik davrida barpo etilgan imoratlarning yana bir turi maqbaralardir. Maqbaralarning barchasi bir necha qismdan iborat majmuadir, ya‘ni go‘rxonadan tashqari ziyoratxona, masjid kabi imoratlari bo‘lgan. Dahmai shohon, Dahmai Modarixon, Xo‘ja Amin, Maxdumi A‘zam kabi maqbaralar qurilishining har biri o‘z tarixiga ega. Masalan, Xo‘ja Amin maqbarasi XVIII asrning ikkinchi yarmida bunyod etilgan bo‘lib, maqbarani bezashda XIV asr boshida O‘rta Osiyolik me‘morlar foydalangan rang-barang sirkor qoplamadan siqib chiqargan o‘yma sopol qo‘llangan. Tarixiy manbalarda yozilishicha, XVI asrning oxirlarida Shayx Hovandi Tahur avlodlaridan bo‘lgan Iminxo‘ja Eshon Toshkentdan Namanganga kelib, o‘rnashib qoladi. Unga ixlos qiluvchi kishilar ko‘payib ketadi. Iminxo‘ja Eshon qaynotasidan me‘ros qolgan boyliklar evaziga Ibrahimxo‘ja hotiralari uchun taxminan XVII asr oxiri XVIII asr boshlarida Ibrohimxo‘ja qabrining oldi tarafiga maqbara bunyod etgan. Maqbara qurilishiga o‘sha davrning mohir me‘morlari jalb qilinib, u juda nozik did bilan qurilgan.

Qo‘qon xonligida bunyod etilgan jamoat inshootlari qatoriga bozorlar, karvonsaroylar, ko‘priklar kabi qurilmalarni ham kiritish mumkin. Bundan inshootlar xonlikning iqtisodiy , ijtimoiy hayotida ham muhim o‘rin tutgan.

Ma‘lumotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, maktab va madrasalarda o‘qitishning ayrim kamchiliklari ham bor edi. Masalan, maktablarda ham madrasalarda ham yagona o‘quv standarti bo‘lmagan. Mudarrislar o‘z uslublariga ko‘ra, o‘zlari xohlaganday dars olib borganlar. O‘quv xonalarining sifati ham talab darajasida bo‘lmagan. O‘quvchi va talabalar sholcha va bo‘ryalarda o‘tirib o‘qiganlar, talabalarning hujralari qorong‘u va o‘qish uchun noqulay bo‘lgan. Bundan tashqari, o‘quvchilar kaltaklangan va bu o‘quv jarayoniga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi, deb tushunilgan. Aksariyat ma‘lumotlar esa tushunish o‘rniga faqat yod olingan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Qo'qon xonligida nihoyatda murakkab siyosiy kurashlar avj olgan bir davrda vujudga kelib, shakillandi. Chunki, xonlik tashkil topgan davr O'rta Osiyoda buyuk imperiyalar davri o'tib, mahalliy yo'l boshchi sulola vakillari turli yo'llar bilan hokimiyatni qo'lga olib, qabilaviy konfederatsiya asosida davlat tuza boshlagan davrga to'g'ri keladi. Urushlar va o'zaro kurashlarga boy bo'lgan Qo'qon xonligi davlat boshqaruv shakliga ko'ra mutlaq monarxiya bo'lib, mamlakatda mulkdor tabaqalar, yetakchi urug'lar (ming qipchoq qirg'iz saroy)larning, ruhoniylar ayniqsa, sayyidlar va xo'jalar yuksak maqomga ega edilar[8,34-35].

XIX asr o'rtalaridagi siyosiy boshboshdoqlik, o'zaro urushlar va nizolar mamlakat hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatib, Qo'qon xonligining barcha sohalarida tushkunlik davri boshlandi. Bundan unumli foydalangan Rossiya imperiyasi - o'z chegaralarida tinchlik o'rnatish bahonasida xonlik hududlarini bosib oldi va uning o'rniga 1876 yilda Farg'ona viloyati tashkil topdi. Shunga qaramasdan, Qo'qon xonligi mintaqadagi yirik davlatlardan biri sifatida o'ziga xosliklarga ega bo'lib, O'zbekiston davlatchiligi tarixida muhim o'rin tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Abdullaev, R.. O'zbekiston tarixi: iqtisodiy jihatlar. Toshkent: Fan. (2005)
2. Alimov, U.. Qo'qon xonligida pul tizimi va soliq islohotlari. Toshkent: Ilmiy Meros. (2019)
3. Bekmurodov, I. (2018). Qo'qon xonligi va Rossiya iqtisodiy munosabatlari. Toshkent: Ma'naviyat.
4. Bregel, Y.. Central Asia: An Historical Overview. Bloomington: Indiana University Press. (1999)
5. Holbekov, M. Markaziy Osiyo iqtisodiy aloqalari va savdo yo'llari. Samarqand: Ilmiy Nashr. (2015).
6. Madrahimov, T. O'rta Osiyoda bozor iqtisodiyoti shakllanishi: Qo'qon misolida. Toshkent: Yangi Asr Avlodi. (2013)
7. Niyozov, S. Qo'qon xonligi iqtisodiy tarixi. Toshkent: Sharq nashriyoti. (2010).
8. Qodirov, A. Markaziy Osiyodagi savdo yo'llari va ularning iqtisodiy ta'siri. Buxoro: Iqtisodiyot va Tarix. (2016).
9. Ross, E. The Silk Roads: A New History of the World. London: HarperCollins. (2007).
10. Vamberi, A. Travels in Central Asia. London: John Murray (1873) .
11. https://daryo.uz/yoqolgan-manaviy-meros-qoqon-xonligi-saroy-kutubxonasi-tarixidan?utm_source=chatgpt.com/2021/02/23
12. https://daryo.uz/ozbek-davlatchiligiga-berilgan-kuchli-zarba-qoqon-xonligining-tugatilganiga-145-yil-toldi?utm_source=chatgpt.com/2021/03/05.
13. https://www.researchgate.net/publication/Iqtisodiyot_nazariyasi_I_tom_darslik/373797614.